

CONSERVATIEVEN EN '1848'

DE GRONDWETSHERZIENING ALS ONDERDEEL VAN EEN
CONSERVATIEVE TRADITIE VAN GELEIDELIJKE HERVORMING

Ron de Jong

Inleiding In het midden van de jaren 1860 ontstond in Nederland een zelfstandige conservatieve stroming. De spreekbuis van dit conservatisme was het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* dat onder redactie stond van de befaamde journalist I. J. Lion. Lions artikelen en zijn boek uit 1865, getiteld *Mijn staatkundig leven*, vormen belangrijke bronnen voor de kennis van het conservatieve gedachtegoed. De conservatieve partijvorming kwam traag op gang, maar kreeg een flinke impuls van het conservatieve kabinet dat in 1866 aantrad. Dit kabinet-Van Zuylen-Heemskerk scherpte de politieke tegenstellingen aan door conflicten met de liberale kamermeerderheid niet uit de weg te gaan. Tot tweemaal toe trachtte ze die meerderheid door een ontbinding van de Tweede Kamer te breken. Om dat te bereiken profileerde het kabinet zich als de steunpilaar van de monarchie, die door de liberalen bedreigd zou worden. Hierdoor kon het inspelen op de monarchale gevoelens onder de kiezers. Bovendien sloot het kabinet een electoraal verbond met conservatieve katholieken rond aartsbisschop Zwijssen. In ruil voor een wijziging van de schoolwet ten gunste van het bijzonder onderwijs zouden de conservatieve katholieken het kabinet bij de verkiezingen steunen.¹

Deze opzet om een conservatieve kamermeerderheid te bewerkstelligen mislukte echter en na het min of meer gedwongen aftreden van het kabinet in 1868 belandde het georganiseerde conservatisme in een vrije val. In rap tempo verloren de conservatieven zetels en kiezers. Juist de electorale samenwerking met de in toenemende mate ultramontaanse katholieken zorgde ervoor dat steeds meer conservatieve kiezers naar de liberalen of antirevolutionairen overgingen. Samenwerking met pausgerichte katholieken stond immers op gespannen voet met het idee van veel conservatieven dat Nederland een in wezen protestantse natie was. Na een korte maar hevige bloei in de tweede helft van de jaren 1860 was er zodoende halverwege de jaren 1870 van de conservatieve beweging weinig meer over.

In de loop der jaren zijn er verschillende oorzaken aangevoerd om het ontbreken van een conservatieve stroming in de Nederlandse politiek te verklaren. Hieronder zijn langetermijn verklaringen als het ontbreken van een feodaal-agarisch verleden, dat als voedingsbodem voor een conservatieve ideologie had kunnen dienen, en kortetermijnverklaringen als de grondwetsherziening van 1848. Vooral voor de mislukte conservatieve partijvorming in de tweede helft van de jaren 1860 wordt het liberale bestel van 1848 vaak van belang geacht. Het conservatieve onvermogen om daarvoor een alternatief te ontwikkelen zou een belangrijk obstakel voor partijvorming zijn geweest. Volgens de historicus Tamse wijst het gebruik van het middel van kamerontbinding door

¹ Vgl. R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887*, Hilversum 1999, p. 122-128; R. de Jong, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum 1995*, Nijmegen 1996, p. 7-26.

het conservatieve kabinet in 1866 en 1867 er juist op dat de conservatieven het bestel van 1848 inmiddels hadden aanvaard. In plaats van de positie van de Koning te versterken, werd die juist door het conservatieve beroep op het oordeel van de kiezers verder uitgehold.²

Bij de betekenis van het feit dat de conservatieven geen alternatief voor 1848 hebben ontwikkeld - en daarover bestaat geen twijfel - kunnen echter wel enkele kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst is daar de vraag of het ontwikkelen van een alternatief wel als een voorwaarde bestempeld mag worden voor het ontstaan van een conservatieve partij. Naar mijn mening is dat niet het geval. Binnen de politieke verhoudingen van de jaren 1860 was wel degelijk ruimte voor een conservatieve partij die zich zou baseren op een algemeen protestantisme en op de monarchie. Dat het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk deze mogelijkheid negeerde en voor een electoraal verbond met de katholieken koos, om zo de liberalen te verslaan, doet daar verder weinig aan af.

Ten tweede mag betwijfeld worden of de conservatieven wel een alternatief voor het bestel van 1848 wilden ontwikkelen. Natuurlijk waren er conservatieven die bepaalde onderdelen daarvan wilden terugdraaien. De historicus Boogman heeft bijvoorbeeld gewezen op het bestaan van dergelijke plannen in de jaren direct volgend op de Aprilbeweging van 1853, maar in de jaren 1860 was de situatie inmiddels grondig gewijzigd.³ Veel vooraanstaande conservatieven uit die jaren hadden namelijk een liberaal verleden. De eerder genoemde journalist Lion was een tiental jaren daarvoor redacteur geweest van het liberale blad *De Grondwet*. De conservatieve minister J. Heemskerk Azn. was zijn parlementaire carrière als liberaal begonnen, evenals vooraanstaande conservatieve kamerleden als de Haagse advocaat W. Wintgens en J.P.P. baron van Zuylen van Nijvelt. Zij hadden in 1848 de grondwetsherziening enthousiast ondersteund en zouden daar later niet meer op terugkomen. Onder de conservatiever kwamen overigens wel degelijk veel voormalige grootprotestanten uit de jaren 1850 voor, maar zeker in de toonaangevende kringen bestond er tussen de reactionaire elementen van het conservatisme uit de jaren na de Aprilbeweging en het conservatisme van de jaren 1860 weinig continuïteit.

Desondanks of misschien beter: juist door de loyale houding van de conservatiever ten aanzien van de grondwet was hun houding tegenover de totstandkoming daarvan ambivalent. Positieve waardering van de grondwet ging gepaard met afkeer van Thorbecke, wiens naam onlosmakelijk verbonden was met de hervormingen van 1848. Uitbundige lof voor de hervormingen uit dat jaar betekende in de ogen van vee tijdgenoten ook lof voor de liberale leider. Aan deze worsteling van de conservatiever met de grondwetsherziening van 1848 wil ik de rest van mijn betoeg besteden.

Izaak Jacob Lion Volgens Lion wil het conservatisme behouden door voortdurende ontwikkeling en verbetering. Ontwikkeling en verbetering, de 'natuurwet' van het conservatisme, moest echter plaats vinden in de geest en naar de aard van hetgeen behouden moest blijven. Met andere woorden: het conservatisme wil behouden, maar we volgens de eisen van de tijd. Deze 'ware vooruitgang' is volgens Lion het belangrijkste

² C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland, 1862-1874', Th. Van Tijn, e.a., (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten 1988, p. 155.

³ J.C. Boogman, *Random 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland, 1840-1858*, Bussum 1978, p. 152-160.

verschil met de liberalen, die eerst het bestaande willen afbreken en daarna iets heel nieuws willen optrekken.⁴

Uit de conservatieve opvatting over vooruitgang kwam volgens Lion ook de grondwet van 1848 voort. De toenmalige conservatieven hadden niet staan trappelen om de grondwet te herzien, maar toen ze ervan overtuigd waren geraakt dat hervorming nodig was teneinde de grondslag van de nationale instellingen te bewaren, hadden ze niet gearzeld. Het waren namelijk volgens Lion de in meerderheid conservatieve Eerste en Tweede Kamer die in 1848 uit vrije wil de grondwetsherziening mogelijk hadden gemaakt.⁵

De hervormingen waren zo niet alleen dankzij de conservatieven tot stand gekomen, maar bovendien droeg ook het meest belangrijke product daarvan, de grondwet, volgens Lion een conservatief stempel. De grondwet handhaafde namelijk de grondslag van de nationale instellingen: monarchaal gezag getemperd door volksinvloed. Nadat de herziening achter de rug was, kregen de conservatieven zo een nieuwe taak: het beschermen en ontwikkelen van de grondwet die door hun juiste inschatting van de behoeften tot stand was gekomen.⁶

Voor Thorbecke was in Lions interpretatie van de grondwetsherziening nauwelijks plaats ingeruimd. De commissie tot herziening van de grondwet die in de roerige maartdagen door Willem II was ingesteld, en waarvan Thorbecke de voorzitter was, werd min of meer genegeerd. Wel benadrukte Lion dat Thorbecke niet tot minister was benoemd, omdat deze de grondslag van de nationale instellingen had miskend. Wanneer Thorbecke het in 1848 wel voor het zeggen zou hebben gehad, zo stelde Lion, dan zou de volksmeerderheid geregeerd hebben met een koninklijke ledenpop als vlag.⁷

De naar vooruitgang en hervorming strevende conservatieven hadden Thorbecke in 1848 dus buiten de deur weten te houden, althans volgens Lion, maar vervolgens niet kunnen verhinderen dat hij in 1849 aan het bewind zou komen. Aan dit eerste kabinet van Thorbecke besteedt Lion veel aandacht, waarbij vooral de organieke wetten het moeten ontgelden. De provinciale wet uit 1850 en de gemeentewet uit 1851 zijn volgens Lion schoolvoorbeelden van centralisatie. Dat Thorbecke de gemeenten en provincies het recht op zelfbestuur ontnam stond volgens Lion op gespannen voet met de aloude vrijheid en zelfstandigheid.⁸

Thorbecke's gemeentewet staat in de geschiedschrijving niet bepaald bekend als een uiting van bestuurlijk centralisme. Wel was er bij de behandeling in de Tweede Kamer kritiek geweest op de vermeende centralistische strekking van het ontwerp. Vooral de bepalingen inzake de inrichting van de plaatselijke belastingen werden als een inbreuk op de lokale zelfstandigheid gezien.⁹ Aanvankelijk viel het met de beperking van de gemeentelijke speelruimte om een eigen belastingbeleid te voeren nogal mee. Vooral de grotere gemeenten kregen vaak ontheffing van de voorschriften. In 1865 werden echter de meeste gemeentelijke accijnzen bij wet afgeschaft. Veel gemeen-

⁴ *Mijn staatkundig leven. Bijdragen tot de kennis der dagbladders in Nederland*, 's Gravenhage 1865, p. 186-187.

⁵ a.w., p. 182 en 187-188.

⁶ a.w., p. 188.

⁷ a.w., p. 197-201.

⁸ a.w., p. 201-206 en 217.

⁹ Vgl. N. Randerdaad, 'Thorbecke en de inrichting van het lokale bestuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994), p. 553-554 en 557.

tebesturen ervoeren dit als een aanslag op hun bevoegdheden. Hoewel de afschaffing van de gemeentelijke accijnzen strikt genomen niets met de gemeentewet te maken had, kon Lion toch een verband suggereren. In beide gevallen zou namelijk tijdens het ministerschap van Thorbecke inbreuk zijn gemaakt op het beginsel van zelfregering. Door een rigoureuze scheiding te maken tussen de grondwetsherziening en de uitwerking daarvan in organieke wetten probeerde Lion de grondwet als een conservatieve verworvenheid voor te stellen.

Zo onderschreven de conservatieven volgens Lion wel het stelsel van rechtstreekse verkiezingen, dat immers in de grondwet was opgenomen, maar verzetten ze zich tegen de onder Thorbecke tot stand gekomen kieswet. De kieswet maakte het namelijk volgens Lion mogelijk dat door manipulatie van de grenzen van de kiesdistricten overal liberale coterieën de lakens uitdeelden.¹⁰ Zij zorgden er door het verdelen van gunsten voor dat de opkomst bij verkiezingen laag was, waardoor de liberalen in de Tweede Kamer de meerderheid konden vormen. Lion verweet dan ook het kabinet-Van Hall, dat in 1853 na de val van Thorbecke aan het bewind was gekomen, dat het de organieke wetten niet had hervormd conform de werkelijke bedoelingen van de grondwet.¹¹

Lion poogde dus de conservatieven een traditie van dragers van de aloude vrijheid aan te meten. Daarvoor was het nodig dat de opvatting dat de grondwet van 1848 een liberale verworvenheid was betwist zou worden. Een opvatting als zou de grondwetsherziening een breuk in de historische ontwikkeling zijn geweest, paste niet in Lions visie. Dat zou immers betekenen dat de conservatieven nagelaten zouden hebben om tijdig hervormingen door te voeren.

Aanknopingspunten om de liberale inbreng bij de grondwetsherziening terug te dringen bestonden overigens wel degelijk. Zo had Lion erop kunnen wijzen dat het vooral aan de wijsheid en het inzicht van Willem II toe te schrijven was dat het staatkundig bestel tijdig aan de eisen van de tijd was aangepast. Ook had hij erop kunnen wijzen dat de conservatieven al in de jaren 1840 gedurig hadden aangedrongen op een herziening van de grondwet en dat '1848' hier, zij het natuurlijk onder druk van de revoluties die in verschillende landen waren uitgebroken, het resultaat van was. Dergelijke gematigde interpretaties, waarbij de rol van liberalen én conservatieven werd teruggedrongen, waren echter aan Lion niet besteed.

Willem baron van Goltstein Een gematigd conservatief die de grondwetsherziening wel genuanceerd benaderde, was W. baron van Goltstein. In zijn boekje uit 1863, getiteld *Nederland tegenover de konstitutionele beweging onzer eeuw*, probeerde Van Goltstein de rol van Thorbecke niet te verdoezelen. Hij erkende ronduit dat Thorbecke het meest aan de herziening had bijgedragen, maar wat hij met de ene hand gaf, nam hij met de andere weer terug. De herziening kon namelijk alleen begrepen worden wanneer deze in de nationale traditie van tijdige hervormingen werd geplaatst. De grondwet van 1848 was volgens Van Goltstein namelijk niets meer dan een aanpassing van de grondbeginselen van het Nederlands staatsrecht aan de eisen van de tijd, zoals dat eerder ook in 1798, 1814, 1815 en 1840 had plaatsgevonden. Deze grondbeginselen, die uit de zestiende en zeventiende eeuw dateerden, behelsden: zelfstandigheid van gemeenten en provincies ofwel zelfregering, het oppergezag van Oranje, het bestuur ge-

¹⁰ *Mijn staatkundig leven*, p. 184 en 203.

¹¹ a.w., p. 205-206.

regeld door wetten en de individuele vrijheid.¹²

Het is interessant dat Van Goltstein een soort Nederlandse 'Sonderweg' poneert. Terwijl in de meeste andere Europese landen, Engeland uitgezonderd, de constitutionele ontwikkelingen in de negentiende eeuw uitsluitend op het gezag van de rede zouden rusten, waren zij in Nederland de eigentijdse vormgeving van de aloude beginselen van zelfregering en vrijheid.¹³ Dat verklaart volgens Van Goltstein ook waarom er in Nederland na 1848 geen beweging ontstond die de grondwet wilde terugdraaien. Alle partijen streefden naar gestage vooruitgang en ontwikkeling van de grondwettige instellingen. Van Goltstein zag in dit opzicht dan ook geen principiële verschillen tussen de kabinetten die na 1849 waren aangetreden.¹⁴

Van Goltstein's interpretatie van de Nederlandse geschiedenis wijkt op hoofdpunten niet belangrijk af van de opvattingen van Lion, maar wel waar het de gebeurtenissen van 1848 betreft. Terwijl Lion de grondwet als een conservatief product probeert voor te stellen, plaatst Van Goltstein die juist in een traditie die ver boven het politiek gekibbel uitstijgt. Juist omdat de zienswijze van beide auteurs op de hoofdlijnen zo weinig van elkaar afwijkt, zijn er misschien meer bijzondere redenen die de sterk uiteenlopende visies op 1848 kunnen verklaren. Zo schreef bijvoorbeeld Van Goltstein zijn boekje aan het einde van 1862 toen de politieke verhoudingen nog weinig gepolariseerd waren. Dat was na 1864, toen Lion zijn opvattingen op papier ging zetten, niet meer het geval. Verder was Van Goltstein in 1862 een politiek buitenstaander. Pas in 1864 zou hij via het kiesdistrict Hoorn zitting in de Tweede Kamer nemen. Al snel bleek toen dat ook de baron zich niet aan de toenemende polarisering kon onttrekken. Twee jaar later zou hij namelijk een van de steunpilaren van het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk worden.

Slot Hoe de verschillen tussen Lion en Van Goltstein verder ook verklaard moeten worden, het feit blijft staan dat genuanceerde pogingen om de liberale inbreng terug te dringen aan Lion niet bepaald besteed waren. Zijn poging om Thorbecke bijna helemaal uit het verhaal van de grondwetsherziening te schrijven zal waarschijnlijk voor menig tijdgenoot gekunsteld zijn geweest. Toch is het moeilijk in te schatten welk succes Lions interpretatie van de jongste geschiedenis gehad zou kunnen hebben. Door de snelle conservatieve ondergang kregen zijn denkbeelden namelijk niet de kans om te bekliven. Bovendien was hij als talentvol en succesvol journalist gehaat bij de liberalen. Doordat zijn weergave van de gebeurtenissen van 1848 steeds nauw verbonden was geweest met de actuele politieke situatie is het niet vreemd dat met de ondergang van het politiek conservatisme ook Lions opvattingen in de vergetelheid raakten.

Daarmee leken de conservatieve beschouwingen over de gebeurtenissen in 1848 een geruisloos einde te hebben gevonden. Toch was dat niet helemaal het geval, want met name de interpretatie van de grondwetsherziening als deel van een traditie van bedachtzame vooruitgang en tijdige hervormingen zou nog een lang leven beschoren zijn. Deze opvatting past namelijk in wat Stuurman heeft genoemd 'de mythe van de bezadigde natie'. Bedreigende en semi-revolutionaire situaties werden in deze interpretatie van hun scherpe kantjes ontdaan en in het dominante beeld van gematigdheid en continuïteit ingepast. Deze conciliante visie werd volgens Stuurman in de laatste

decennia van de negentiende eeuw dominant, toen de generatie van Thorbecke definitief van het toneel was verdwenen. Het liberalisme van toonaangevende conciliante historici als Fruin en zijn leerling Blok verschoof gedurende dit proces steeds meer in conservatieve richting.¹⁵

Tussen leermeester en leerling bestond echter in het kader van deze bundel een belangrijk verschil. Voor Fruin vormde de Bataafse Tijd een zodanige breuk dat een continue constitutionele ontwikkelingslijn in de Nederlandse geschiedenis onmogelijk was.¹⁶ Blok daarentegen beschouwde, onder de indruk van het opkomend socialisme en de sociale kwestie rond 1900, compromispolitiek gepaard met tijdige hervormingen als een Nederlandse traditie, als een nationale verworvenheid.¹⁷ Juist op dit punt zijn de overeenkomsten tussen Blok en Van Goltstein opmerkelijk. De laatste zag namelijk bezadigdheid als het belangrijkste kenmerk van de Nederlanders. Een bezadigdheid die in roerige tijden voor gematigdheid en bezonnenheid zorgde, maar in rustige tijden voor desinteresse.¹⁸ Van Goltstein ging overigens wel verder dan Blok door een soort constitutionele ontwikkeling vanaf de zestiende eeuw te poneren. Een rechtstreekse lijn tussen de conservatieve opvattingen uit de jaren 1860 en de conciliante opvattingen aan het einde van de negentiende eeuw is moeilijk aanwijsbaar, maar helemaal uit te sluiten valt zij niet. Immers, na de ondergang van het conservatisme zouden belangrijke delen van de conservatieve opvattingen via de zogenaamde 'schoolwetliberalen' of 'oudliberalen' - vaak voormalig conservatieven als Van Goltstein zelf - bij de liberalen belanden.

In dit proces zouden vooral de expliciet antiliberaal elementen, zoals Lions opvattingen over Thorbeckes aandeel in de grondwetsherziening, sneuvelen. Maar de basis van Lions en Van Goltsteins opvattingen - de Nederlandse geschiedenis als product van bedachtzame vooruitgang, tijdige hervormingen en verdraagzaamheid - sloot probleemloos aan bij het beeld van gematigdheid en continuïteit dat de geschiedschrijving van het einde van de negentiende eeuw kenmerkte. Uiteraard kan deze ontwikkeling niet uitsluitend aan de invloed van Lion of Van Goltstein worden toegeschreven, maar het maakt wel duidelijk dat het conservatisme in de jaren 1870 niet spoorloos is verdwenen. De 'mythe van de bezadigde natie' was niet alleen het resultaat van ontwikkelingen binnen liberale kring. Zij was ook en veel meer dan doorgaans wordt aangenomen deel van de conservatieve nalatenschap.

¹² S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam 1992, p. 15, 36-38 en 51.

¹⁶ Vgl. P.B.M. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982), p. 283-284.

¹⁷ Vgl. J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*, Amsterdam 1990, p. 97-99.

¹⁸ *Nederland tegenover de constitutionele beweging onzer eeuw*, p. 49-51.

¹² *Nederland tegenover de constitutionele beweging onzer eeuw*, 's Gravenhage 1863, p. 16-20 en 27.

¹³ a.w., p. 11.

¹⁴ a.w., p. 29 en 37-38.